

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

¹² Павлова В. Цит. съч. – С. 48, 55; Reabțeva S. Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV–XVII). Brăila 2014 – P. 300-302, Fig. 38-40.

¹³ Павлова В. Цит. съч. – С. 48, 51, 55, 65, 75.

¹⁴ Левинский А.Н., Рябой Т.Ф. Старосахарнянский клад XVII в. //

Археологические исследования в Молдавии. – Кишинев, 1986. – С. 248-254, рис. 2; Ioniță A. Podoabe asociate cu monede în tezaure medievale aflate în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” // Simpozion de Numismatică, Chișinău 13-15 mai 2001, Comunicări, studii și note. – București, 2002. – P. 209-220, Pl. II, 14, 15; Тельнов Н.П., Рябцева С.С., Дергачева Л.В. О новом денежно-вещевом кладе с территории Молдовы // Тезисы докладов участников семнадцатого colloквиума «Ювелирное искусство и материальная культура». СПб. Гос. Эрмитаж. – СПб, 2009 – С. 142-145.

¹⁵ Batariuc P-V. Necropola medievală de la Suceava - Câmpul șanțurilor // Arheologia Moldovei – 1993. – 16. P. 229-249; Matei M.D., Emandi Emil I., Monoranu O. Cercetări arheologice privind habitatul medieval pe Șomuz și Moldova // Suceava. – 1982 – 9. P. 71-242; Alaiba R. Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui // Arheologia Medievala – 2002. – 4. P. 117-179 ; Маркевич В.И., Полевой Л.Л., Финн Ш.Р. Когурештский монетно-вещевой клад XV в. // Труды Государственного историко-краеведческого музея. – Вып. 1. – Кишинев, 1961. – С. 75-111.

¹⁶ Svetikas E. Daugiakaroliai antsmilkiniai: Itninis ar konfesinis kožymis? // Lietuvos istorijos metraštis. 2000, Telai, Vilnius, 2001. – S. 5-19.

Т. М. Саї (Київ)

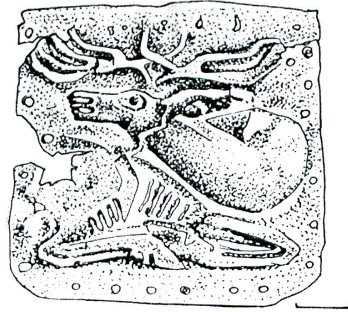
ЗОБРАЖЕННЯ НА ПЛАСТИНАХ ВІД ДЕРЕВ'ЯНИХ ЧАШ З КУРГАНУ ОМЕЛЬНИК

Яскравим джерелом скіфського мистецтва є пластини із зображеннями скіфського звіриного стилю, які прикрашали дерев'яний посуд. Одним із таких артефактів є пластини від дерев'яних чаш із кургану 2 с. Омельник.

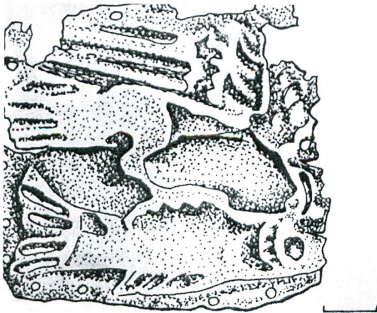
Перш ніж далі вести мову саме про них, коротко нагадаємо, що пластини були знайдені при розкопках Кіровоградського краєзнавчого музею під керівництвом Н. Бокій в 1968 р. в похованні воїна-дружинника кургану 2, який знаходився біля села Омельник Онуфріївського району на Кіровоградщині¹. Курган датується V ст. до н.е.² Дерев'яні чаші прикрашалися шістьма прямокутними платівками із зображенням оленів в стоячій і сидячій позі, голови грифона (три аналогічні пластини) і орла, що клює рибу³. Зупинимось на них більш детально.

1

2

3

4

5

Рис. 1-4. Пластини з к.Омельник (За Н. Бокій); 5-пластина з приватноколекції з Одеси (за А.С. Острорховим)

На першій пластині олень зображений в стоячій позі з прямо поставленою головою, направленою ліворуч (рис.1). Зображення спрощене, грубувате, детально не пророблене. Та з іншого боку, такі складові тулуба тварини, як роги, вуха, копита, чітко і реалістично подаються майстром. В оленя показано всі четверо кінцівок, з яких одна – передня нога – виглядає коротшою і ледь зігнутою в коліні, при цьому тварина спирається на всі копита, які виділяються своєю масивністю і чітким зображенням. Акцент на дробній лопатці не зроблений, її виділено лише змазаними лініями. Шия тварини коротка, а голова мала як для всього тулуба та має ромбовидну форму. З морди звисає мотузка чи борода до рівня коліна передньої ноги. Око досить велике, мигдалевидне, з круглою зіницею всередині. Роги в оленя розлогі. Два короткі завитки рогів утворюють передні відростки. Ще один короткий відросток, стилізований під голову орла і закинтий назад, утворює задню гілку рогів. Між передніми і заднім короткими відростками рогів зображений зовсім малий завиток. Задні роги продовжуються віялом з трьох дуг, кінці яких закручені вгору. Під задніми рогами розташоване листковидне велике вуха, прокреслене по ширині шістьма паралельними лініями. Зображення оленів в стоячій позі хоч і не такі популярні, як оленів з підібганими ногами, але подібні платівки є відомими в кургані станиці Дубова⁴, к.11 пох.2 Частих курганів⁵, к.2 пох.3 с. Корніївка⁶.

Є одна цікава деталь, яка відрізняє це зображення від інших і робить його винятковим – це звисаючий відросток від морди тварини. Він доволі довгий, схожий на мотузку, але, на думку автора цієї статті, це може бути дуже спрощене зображення борода оленя. Так місцевий майстер, роблячи копію з не дуже чіткого зображення зразка і ніколи не бачивши справжнього оленя, міг прийняти бороду за мотузку і подовжив її в своєму трактуванні. Адже добре відомі більш пізні (IV ст. до н. е.) образи бородатих оленів. Саме такі фігурки оленів, що слугували наверхами, знайдені в курганах Гайманової⁷ та Чмиревої Могили⁸.

Олень на другій з платівок, які ми розглядаємо, зображений в лежачій позі, направлений праворуч з підібганими передніми і задніми ногами, копита яких змикаються (рис.2). Його голова закинута за спину. Вся тварина виглядає неприродно скрученою. Довга шия закриває лопатку, помітно лише ребра, які передані п'ятьма паралельними рисками. Крім цієї деталі, ще однією особливістю даного оленя є зображення шерсті на внутрішньому боці стегна, що звисає трьома зубчиками. Роги оленя великі, розлогі, мають по чотири з одного боку і три з іншого боку прості відростки. Передні відростки

перехрещуються посередині голови. Морда видовжена, на ній чітко виділені паралельними лініями ніс і паща. Посеред голови розташоване око з круглою зіницею. Від потилиці відходить велике дуговидне вухо. Дуже чітко і реалістично передані копита ніг. Аналогічні зображення відомі як на пластинах від дерев'яних чаш (к. Журівка 400, 401⁹, к. Дніпрорудне¹⁰), так і на вуздечних бляшках курганів 2 та 4 Семибратніх курганів¹¹.

Зображення оленя або його протоми (частини) широко популярне в скіфському мистецтві і зустрічається в різних стилістичних формах на території проживання скіфських і споріднених їм племен. Зображення оленів з кургану Омельник відноситься до так званої завадсько-акмечетської стилістичної групи, яку виділив А.Р. Канторович¹². Олені даного типу зображувалися в лежачій позі з підібганими задніми і передніми ногами, які часто знаходилися на одній лінії. Можна розрізнити два варіанти розташування голови тварини: повернута назад за спину та поставлена прямо в профіль. Такі зображення з'являються в скіфському мистецтві на початку V ст. до н.е. і побутують до кінця IV ст. до н.е.

Третій сюжет, який зображений на платівці з кургану Омельник, показує хижого птаха – орла, який схопив свою здобич – рибу (рис.3). Хоча платівка сильно пошкоджена, можна вирізнити, що орел зі здобиччю направлений вправо, видно частину дзьобу орла, яким він впився в голову риби. Шия птаха виконана дугами, які імітують пір'я. Крила складені. Хвіст переданий паралельними лініями. Невелике стегно птаха закінчується масивною лапою з кігтями, які впиваються в рибу. Риба на зображенні має великий розмір. Посеред голови в неї вміщено велике кругле око, двома дугами показано зябра. Під черевом добре помітні плавники. Хвіст риби виконаний чотирма паралельними чіткими лініями. Треба відмітити, що за стилем виконання та пропорціями зображення орла з кургану Омельник найближче схоже до зображення орла на платівці від 2-ої чаші I Завадської могили. Даний сюжет використовувався на пластинах від 2-ої і 5-ої дерев'яних чаш з I Завадської Могили¹³, на золотій платівці з кургану між селами Петраковкою і Ромейковим¹⁴. Розгорнуту і широку їх аналогію, включаючи територію всього євразійського степу, дає О. Королькова¹⁵.

Щодо походження та інтерпретації цього сюжету, то дослідники припускають, що він міг прийти в скіфську культуру з грецьких міст¹⁶. Дійсно, сюжет орла, який ще не встиг скласти крила, але вже хапає дельфіна, використовувався як емблема міста Сінопи, що розміщувалася на бронзових табличках гелластів, клеймах гончарних

виробів. В Істрії емблемою міста слугував орел, який склав крила і наносить удар дельфіну (зображення над заголовком декрету в честь Арістагора). Аналогічне зображення відоме на монетах в Ольвії. На думку П.Й. Каришковського¹⁷, даний сюжет вперше з'явився в Синопі ще в VI–V ст. до н.е., потім він проникає з деякими змінами (складені крила) в Істрію. На рубежі V–IV ст. до н.е. істрійський варіант запозичують ольвіополіти. Більш близьким до зображень на платівках від дерев'яних чаш є сюжет орла, який тримає в лапах рибину – тунця, що був символом міста Кізік.

П.Й. Каришковський тлумачить даний сюжет, звертаючись до міфології греків. Він співставляє дельфіна з Аполлоном Дельфінієм – покровителем моряків, орла – з культом Зевса. Зустріч на морі з орлом була знаком, що моряків чекає багата здобич. Поєднання цих двох символів мусило підсилити магичне значення кожного, привернути удачу. В індоєвропейській міфології птах, як уособлення неба верхнього світу, що тримає в лапах рибу – господаря води і нижнього світу, був близьким і зрозумілим для скіфів, бо це органічно вписувалося в космологічну систему народів Євразії¹⁸. Натомість А.Р. Канторович¹⁹, беручи до уваги різноманітність іконографічних варіантів даного сюжету, припускає, що скіфи могли як запозичити його в греків, так і видозмінити традиційне скіфське зображення птаха, що летить з розставленими крилами і головою, зображеною в профіль. Нижнє крило птаха при цьому трансформувалося і відбулося його заміщення рибою.

Останнє зображення на пластинах з кургану Омельник, яке ми розглянемо, це протома грифона (рис.4). Так голова грифона займає всю площину пластини. Майже точно таке зображення походить з платівки із приватної колекції (за словами власника колекції з м. Одеса, знахідка походить з кургану біля м. Первомайська Миколаївської області)²⁰. Обоє зображень дуже схожі, за виключенням деяких деталей, тому ми розглянемо їх у порівнянні.

Голова грифона з кургану Омельник направлена дзьобом праворуч, а голова грифона з «первомайського кургану» ліворуч (рис.5). В обох грифонів великий розкритий дзьоб. Довгий язик загнутий до піднебіння. Над дзьобом видно восковицю. Око у вигляді великої мигдалини із круглою зіницею, але у «первомайського» грифона воно більше і розташоване вище, майже впритул до лоба. В грифона з кургану Омельник дзьоб від голови чітко відділений вигнутою лінією. В «первомайського» грифона такого чіткого розділення немає, натомість внутрішній край верхньої частини дзьоба позначений рисками. В обох грифонів на голові насічками позначений

гребінь, хіба що лише різною кількістю цих насічок – в «первомайського» звіра п'ятьма окремими, а в грифона з кургану Омельник трьома поєднаними між собою. Вуха грифона з кургану Омельник ромбовидне, направлене вгору, а в «первомайського» грифона вуха трикутної форми прокреслене двома рисками, направлене горизонтально праворуч. В обох зображеннях грифона овал голови від вуха до нижньої частини дзьоба оточує грива, яка передана в «первомайського» грифона паралельними хвилястими лініями, а в грифона з кургану Омельник показана двома рисками (далі зображення пошкоджене та, незважаючи на це, помітно, що його грива менша за розмірами і не така густа, як в «первомайського» звіра).

Хоча зазначені вище зображення є досить рідкісними, як для пластин чи нашивних бляшок, вони часто зустрічаються у вигляді бронзових вуздечних бляшок. А.Р. Канторович, досліджуючи синкретичні образи істот в скіфському звіриному стилі, дані зображення виділив в окрему грищенецько-ольвійську групу. Хронологічні рамки даного типу він наводить як кінець VI – V ст. до н.е.²¹ Такі бляшки знайдені як в Ольвії, так і в Середньому Подніпров'ї – пох. 7 ґрунтового могильника біля с. Грищенці, а також на території Болгарії – біля с. Брезово²².

Отже, сюжети, зображені на платівках з кургану Омельник, є традиційними для скіфського звіриного стилю і показують різноманітне використання сюжетів для оздоблення дерев'яного посуду починаючи з V ст. до н.е.

¹ Бокий Н. Отчет Кировоградского краеведческого музея о раскопках в Кировоградской области за 1968 г. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1968. – № 81. – С. 13–14.

² Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.П., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К., 1986. – С.20.

³ Бокий Н. Указ.соч. – Табл.VI.

⁴ Золотые олени Евразии. Государственный Эрмитаж. – СПб, 2003. – С.60

⁵ Либеров П.Д. Локальные особенности звериного стиля среднедонской культуры и отражение связей с внешним миром. // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Сборник научных трудов. – М., 1976. – С. 142.

⁶ Ковалева Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы степной Скифии: Сборник. научных трудов. – К., 1991. – С. 33–53.

⁷ <http://zokm.jimo.com/колекція/скіфи/навершя>

⁸ Золотые олени Евразии... – С.48.

⁹ Бобринский А.А. Отчет о Раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. // ИАК. – 1905. – Вып. 14. – С. 1–22.

¹⁰ Мурзин Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Исследование археологических памятников в Украине. – К., 1997. – С. 54–67.

¹¹ <http://kronk.spb.ru/library/artamonov-mi-1966-add1.htm#1107>, таб.128,130.

¹² Канторович А.Р. «Летающие» и лежащие олени в зверином стиле степной Скифии // Историко-археологический альманах. – 1996. – Вып. 2 – С. 46–59.

¹³ Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972–1975 гг.) // Скифия и Кавказ. Сборник научных трудов. – К., 1980. – С.105.

¹⁴ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989. – С.104.

¹⁵ Королькова Е.Ф. Иконография образа хищной птицы в скифском зверином стиле VI-IV вв. до н.э. // Проблемы археологии. – Вып.4. – 1998. – С. 166–177 (рис.1 с.169).

¹⁶ Островерхов С.Б. Образ птицы в искусстве ольвийской школы «звериного» стиля // Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье. Сборник научных трудов. – К., 1984. – С.62–77.

¹⁷ Карышковский П.О. Об изображении орла и дельфина на монетах Синопы, Истрии, Ольвии // Сборник научных трудов. Нумизматика античного Причерноморья. – К, 1982. – С.80–98.

¹⁸ Там же. – С.97–98.

¹⁹ Канторович А.Р. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля Степной Скифии // Материалы и исследования по археологии России. – 1997. – №1. – С.107.

²⁰ Островерхов А.С. Золоті оббивки скіфських дерев'яних чаш з нижнього та середнього Побужжя. // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2010. – С.65–67.

²¹ Канторович А. Р. Синкретические образы в восточноевропейском скифском зверином стиле: статистические показатели и базовые иконографические тенденции // Исторический журнал: научные исследования – 2014 – №3 – С.284–305.

²² Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – С.94–95(рис.2/4); Островерхов С.Б. Образ птицы в искусстве ольвийской школы «звериного» стиля // Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1984. – С.72–73 (рис.2/3/4).